

De onverdraagzaamheid van Petrus Plancius

Cornelis van de Panne
University of Calgary, Alberta, Canada

1. Inleiding

Petrus Plancius (1552-1622) was predikant in Amsterdam maar is vooral bekend om zijn baanbrekend werk in de geografie en de astronomie.

In dit artikel wordt zijn werk als predikant en theoloog toegelicht en zijn aandeel aan de religieuze twisten en politieke strijd tijdens het Twaalfjarig Bestand besproken, maar eerst volgen enkele memorabilia om de roem van de man als geograaf en astronoom te illustreren.

Tenslotte wordt aangestipt dat de controversies van die tijd nog voortleven in de wereld van vandaag.

2. Plancius memorabilia

De naam *Plancius* komt tegenwoordig nogal naar voren. Er zijn veel kaarten en globen door hem ontworpen waarmee de zeevaarders in de Gouden Eeuw hun weg vonden naar het Verre Oosten via de Kaap, en de noordoostelijke en de noordwestelijke doorvaart. Er zijn ook twaalf sterrenbeelden zichtbaar in het zuidelijk halfrond door hem geïntroduceerd en er is zelfs een planetoïde naar hem genoemd.

Daar is het expeditie schip *De Plancius* waarmee men reizen naar Antarctica kan maken. Verder werd een schip van die naam gebruikt voor troepentransport toen Nederland na de Tweede Wereldoorlog Nederlands-Indië probeerde te behouden.

In Amsterdam is er een Plancius Straat en ook een buurt en een gebouw van die naam. Tot slot, is er ook een gelijknamige Gereformeerde Studentenvereniging in Amsterdam terwijl er lang geleden in Rotterdam het Rotterdams Studenten Historisch - Geografisch Genootschap Plancius was waarvan schrijver dezes secretaris was.

Het is mijn bedoeling wat deze man gedaan heeft als predikant en theoloog nader te belichten.

3. Wie was Petrus Plancius?

Petrus Plancius werd geboren als Pieter Platevoet in 1552 in West-Vlaanderen in Dranouter, een kleine plaats vlak tegen de huidige Franse grens. Zijn afkomst en omgeving waren hoogstwaarschijnlijk protestants. Hij ging theologie, geschiedenis en talen en mogelijk ook wel wiskunde en geografie studeren in Engeland en Duitsland. In 1576 was hij afgestudeerd en werd predikant in West-Vlaanderen.

Hij stichtte protestantse kerken in Mechelen, Brussel en Leuven en bracht 25.000 mannen tot de 'evangelische waarheid'. Lange tijd preekte hij elke twee weken elf keer in de avond. Een keer moest hij zich zwemmend redden met achterlating van zijn bibliotheek.

Hij moest uiteindelijk vluchten voor de oprukkende Parma, de landvoogd van de Nederlanden voor de Spaanse koning Philips II, vermomde zich als soldaat en ging naar Bergen op Zoom. Hij werd daarna, in 1585, aangesteld als predikant in Amsterdam waar hij bleef tot zijn dood in 1622.

Petrus Plancius had oorspronkelijk de naam Pieter Platevoet maar zoals zoveel predikanten maakte hij er een Latijns equivalent van. Hij was een man van ontzettend veel energie en activiteit en hij beperkte zich allerm minst tot zijn taak als predikant. Hij ontwierp kaarten en globen en was nauw betrokken bij scheepvaart en ontdekkingsreizen omstreeks 1600 toen men verder wilde gaan dan de handel in Europa. Hij onderwees zeelieden in geografie en astronomie. Hij speelde ook een rol bij het bestuur van de Verenigde Oost-Indische Compagnie en diens West-Indische tegenhanger. En zijn huidige faam berust op deze activiteiten.

Maar hij was ook predikant en theoloog en hield zich bezig met theologische discussies in het land, en ook daar kende zijn energie geen grenzen. Zijn invloed in de theologische strijd en in de politiek was niet minder groot.

4. De Nederduitse Gereformeerde Kerk

Voor het begin van de Tachtigjarige Oorlog in 1568 waren er protestantse gemeenten in de Nederlanden, toen bestaande uit de Zuidelijke Nederlanden (nu België) en de Noordelijke Nederlanden (nu Nederland). Toen de Hertog van Alva, de landvoogd van Philips II, in 1567 zijn schrikbewind begon met de vervolging van protestanten weken veel predikanten uit naar de Duitse steden Wezel en Emden. In de laatste plaats werd de Nederduitse Gereformeerde Kerk gesticht, een kerkorde ontworpen en een geloofsbelijdenis aangenomen.

Twee richtingen kwamen toen naar voren, de Preciesen en de Rekkelijken. De eersten, die meestal uit het zuiden kwamen, wilden het geloof van de Kerk nauwkeurig vastleggen in de geloofsbelijdenis, vooral wat betreft de erfzonde en de predestinatie, terwijl de Rekkelijken, vooral uit het noorden, meer vrijheid

wilden geven. De Preciesen wonnen omdat de Rekkelijken niet dwars wilden liggen, zodat de geloofsbelijdenis die daar opgesteld werd hun stempel kreeg.

Nadat de noordelijke provincies zich hadden bevrijd van de Spaanse overheersing vluchtten veel protestanten uit het zuiden daarheen, en onder hen waren predikanten die er aanstellingen kregen. Dit waren veelal Preciesen, zodat deze een groot deel uitmaakten van kerkvergaderingen en synoden die periodiek gehouden werden. Petrus Plancius was één van hen, en wel de meest actieve.

De houding tegenover andersgezinden van de Amsterdamse predikanten komt wel goed tot uiting door hun voorstel aan de burgemeesters om alle niet-goede Gereformeerden met een half jaar bedenktijd te verbannen. Maar daar kwam niets van.

De punten waarom het de Preciesen vooral om ging waren de erfzonde en de predestinatie. ‘Erfzonde’ is het idee dat de zonde die Adam en Eva begingen doorgewerkt is in de gehele mensheid, zoiets als in het DNA, zodat iedereen zondig is, en verloren zal gaan, de hel in, als hij of zij niet gered worden door bekering. Het begrip ‘predestinatie’ geeft aan dat God, van het begin af, vastgesteld heeft wie zich zal bekeren en zalig zal worden en dat niemand daar iets aan kan veranderen. Dit idee, te vinden in de brieven van de apostel Paulus, is te vergelijken met wat verliefde paren voelen en onder woorden brengen met ‘het heeft zo moeten zijn’. Maar toen werd het beschouwd als een essentieel punt van het geloof.

5. Plancius als ketterjager

De Nederduitse Gereformeerde Kerk was de enige officieel erkende kerk. Andere kerken konden alleen in het verborgen bijeenkomen. Dit waren in de eerste plaats Lutherse, Katholieke en Joden. De predikanten probeerden andere richtingen het bestaansrecht te ontnemen maar de stedelijke overheden waren veel toleranter.

Plancius was één van de eersten die de predestinatie naar voren bracht en afwijkingen daarvan genadeloos vervolgde. Al kort na zijn aanstelling in 1585 was hij nauw betrokken bij het onderzoek van predikanten in Hoorn en Medenblik die afweken van de vastgestelde geloofsbelijdenis. Na veel hoor en wederhoor werd hun houding veroordeeld door de kerkelijke autoriteiten, maar de besturen van hun steden, die de predikanten aanstelden, lieten ze gewoon aanblijven.

Van belang was de verhouding tussen de Kerk en de besturen van steden en provincies. De aanstelling van predikanten was in handen van de overheden die veel toleranter waren dan de kerkbesturen. Een handelsstad zoals Amsterdam toen was had een heel gemengde bevolking en het zou de handelsbelangen geen goed doen als andersdenkenden niet welkom waren.

Natuurlijk fulmineerde Plancius tegen Rooms en Joden maar ook tegen Lutherse van wie de geloofsovertuigingen toch niet sterk afweken. Maar het grote conflict betrof één van zijn Amsterdamse collega's, Jacobus Arminius.

6. Arminius, zijn tegenstander

Arminius werd geboren in 1560 in Oudewater als Jacob Hermanszoon maar zijn vader stierf al vroeg. Een hervormingsgezinde pastoor ontfermde zich over hem maar toen hij 14 jaar oud was stierf deze ook. Hij ontmoette daarna de later beroemde wiskundige Snellius die zich over hem ontfermde. In 1576 begon Arminius zijn studie aan de pas opgerichte Leidse Universiteit.

Daarna kreeg hij een beurs van de stad Amsterdam voor studie in het buitenland. Hij studeerde in Genève bij Beza, de opvolger van Calvijn, en kreeg in Bazel een doctoraat aangeboden voor zijn voordrachten. Vervolgens reisde hij door naar Rome, waar hij omging met Jezuïeten en de kardinaal Bellarmine, waardoor hij meer begrip kreeg voor de betere kanten van het katholicisme. Hij had dus een bredere achtergrond.

Hij keerde in 1587 terug en werd het volgend jaar aangesteld als predikant in Amsterdam. Dat ging niet zomaar, omdat zijn bezoek aan Rome en bepaalde uitlatingen hem verdacht maakten van afwijkingen van rechtszinnigheid, maar correspondentie met Beza stelde de Amsterdamse kerkraad gerust. Twee jaar later trouwde hij met een dochter van een welvarende koopman die Willem van Oranje gesteund had en de eerste protestantse kerk in het gebied had helpen stichten. Als predikant had Arminius een goede reputatie; hij organiseerde scholen en bezocht pestlijders en liet voor hen zorgen.

Maar Plancius en andere collega's bleven argwanend over zijn rechtzinnigheid. Arminius was acht jaar jonger, was een briljant student geweest en deed het nu heel goed in de Amsterdamse hogere kringen.

Problemen kwamen naar voren toen Arminius door de kerkraad werd gevraagd de Gereformeerde leer te verdedigen tegen Coornhert, één van de aantrekkelijkste schrijvers uit die tijd, die Calvijn bekritiseerde wat betreft de predestinatie. Toen Arminius zich daarin verdiepte realiseerde hij zich dat hij het met Coornhert eens was. Hij had grote moeite met de begrippen van erfzonde en predestinatie en kon de opdracht van de kerkraad niet voltooien. Dit kwam ook naar voren in zijn preken. Zijn behandeling van hoofdstuk 7 van de brief aan de Romeinen baarde veel opzien en leidde tot een conflict met Plancius en zijn medestanders. Deze namen aanstoot op een uitspraak van Arminius dat niemand verdoemd wordt dan om zijn eigen zonden. Een nadere uitleg leidde tot een beschuldiging van onrechtzinnigheid. Dit conflict ging hogerop, maar uiteindelijk werd het gesust door de stedelijke overheid. Arminius was voortaan erg voorzichtig.

In 1602 heerste de pest in Nederland en twee hoogleraren in de godgeleerdheid van de Leidse Universiteit stierven daaraan, zodat er nog maar één overbleef, de uit Vlaanderen afkomstige rechtzinnige Gomarus. Kennelijk had Arminius een goede reputatie als geleerde want curatoren wilden hem benoemen, hoewel hij niet voorkwam op de Gomarus' lijst van kandidaten. De kerkraad en de burgemeesters van Amsterdam wilden hem alleen ontslaan als hij aan de tand gevoeld zou worden door Gomarus en anderen over zijn opvattingen. Daar dezen tevreden waren over de uitkomst hiervan kreeg Arminius in 1603 de aanstelling.

Arminius was 15 jaar predikant geweest en was nu 43 jaar en had een reputatie als theoloog. Plancius was nu 51 en was een geleerde maar vooral op het gebied van de geografie. Het kan zijn dat zijn gedrag ook werd ingegeven door afgunst op zijn jongere collega met wie hij 15 jaar in dezelfde kerk gediend had.

De twee hoogleraren theologie aan de Leidse Universiteit waren nu Gomarus en Arminius. De eerste was rechtzinnig en aanvaardde erfzonde en predestinatie, terwijl Arminius zijn twijfels hierover had. In een stelling gaf hij aan "dat het Gode aangenaam zou zijn, zoo allen zich bekeerden" (Keuning 1946, 29). De rechtzinnige predikanten namen hier aanstoot aan en brachten Gomarus ertoe hier tegenin te gaan. Ondanks dit werden de verhoudingen tussen Gomarus en Arminius hierdoor niet geschaad, maar de verschillende standpunten werden overall bekend en veroorzaakten heftige discussies. Vooral Plancius ging hevig te keer in zijn preken. Er ontstonden twee partijen in de Gereformeerde Kerk, de Rechtzinnigen, aanhangers van Gomarus, en wat men kan noemen de Vrijzinnigen, die het met Arminius eens waren. De persoonlijke verhoudingen tussen Gomarus en Arminius waren niet slecht maar onder de predikanten in de kerken was grote onenigheid. De Rechtzinnigen beschuldigden de anderen van afval van het ware geloof en wilden hen de Kerk uitgooien. De Vrijzinnigen waren voor vrijheid in de opvattingen van het geloof.

7. De grote kerkstrijd

De strijd laaide op in de kerken van het land waarbij Plancius niet afliet het conflict aan te wakkeren waar hij maar kon. Het waren natuurlijk de predikanten die hier de hoofdrol speelden en predikanten waren aangesteld door de stedelijke overheid, zodat het een politieke zaak werd. De Staten van Holland deden alles wat mogelijk was om deze strijd te bezweren door bijeenkomsten van de partijen te organiseren maar de Rechtzinnigen waren onverzoenlijk. Uiteindelijk kwam het conflict op het hoogste niveau, dat van de Verenigde Provinciën en de Stadhouder Maurits. De laatste koos de kant van de Rechtzinnigen en was in staat met militaire middelen de zaak te beslechten. Dit leidde tot de gerechtelijke moord op Johan van Oldenbarnevelt, de leidsman van de Staten van Holland en het

gevangennemen van voorstanders van ruimere opvattingen zoals Hugo de Groot, een vooraanstaande intellectueel. Een aantal predikanten week uit naar Antwerpen, in het vijandige gebied. De Vrijzinnigen begonnen met verborgen kerken, genoemd Remonstrants. Er werd een nationale synode gehouden in Dordrecht die de geloofsbelijdenis preciseerde in wat genoemd werd de “Dordtse Leerregels” die voortaan de basis vormden van wat toen de Gereformeerde Kerk genoemd werd en later de Hervormde Kerk werd. Ze zijn het overigens nog voor de huidige PKN, de Protestantse Kerk in Nederland.

De onverdraagzaamheid van Petrus Plancius heeft geleid tot een grote crisis in de jonge republiek, de terechtstelling van haar meest verdienstelijke functionaris en de verbanning van intellectuelen (zoals Hugo de Groot) en predikanten die nota bene uitweken naar Antwerpen in het door Spanje beheerste gebied.

Zoals ook tegenwoordig was de godsdienststrijd verbonden aan andere spanningen. De Rechtzinnigen waren vaak vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden en daarom veel feller wat betreft de godsdienst. Verder was 1609-1621, de tijd van het Twaalfjarig Bestand, minder voorspoedig voor de lagere stand door de opkomende concurrentie van het Zuiden, zodat gemakkelijk rellen ontstonden ten bate van Gomaristen. Veel gewezen immigranten van het Zuiden voelden zich gediscrimineerd in de deelname aan organisaties en besturen in de steden. En Gomarus, zoals al vermeld, was afkomstig uit Vlaanderen (Israel 1995, 436).

8. Gevolgen van onverdraagzaamheid

De Republiek der Verenigde Nederlanden was in die tijd een toonbeeld van tolerantie en godsdienstvrijheid vergeleken met de omringende landen. Plancius probeerde dat tegen te werken zoveel als hij kon, zowel in de toenmalige Gereformeerde Kerk als in de hele gemeenschap. En dat is niet iets om trots op te zijn. Vandaar dat, ten minste naar mijn gevoel, huidige gereformeerde organisaties beter die naam niet kunnen gebruiken, tenzij het over geografie, globes of sterrenbeelden gaat.

De intellectuele erfenis uit het begin van de Republiek der Verenigde Nederlanden bestaat niet zozeer uit de Dordtse Leerregels maar wel uit de tolerantie van Erasmus, Willem van Oranje en Hugo de Groot en de Hollandse stedelijke overheden, waardoor Descartes en Spinoza er konden wonen en werken. Overigens voelde Descartes na het overlijden van Prins Frederik Hendrik die hem beschermde zich niet meer veilig en trad in dienst van de Zweedse koningin, waarna hij op reis bezweek. Zo tolerant was de Republiek der Verenigde Nederlanden toch niet.

9. Hoe het verder ging

Het begon als een tegenstelling van Preciesen en Rekkelijken in Emden waar de voor het geweld en de vervolging van Alva gevluchte predikanten van de Nederlanden bijeenkwamen en de Nederduitse Gereformeerde Kerk stichtten met de geloofsbelijdenis van Guido de Brès in 1571. De Rekkelijken stemden in met deze beperkende formulering van het geloof om de eenheid van de Kerk te bewaren, maar de tegenstelling bleef.

Deze kwam later weer naar voren tijdens het Twaalfjarig Bestand in de posities van de Gomaristen en Arminianen, die verder gingen als Contraremonstranten en Remonstranten. De Contraremonstranten, geholpen door de Stadhouder Maurits, wonnen met de Synode van Dordrecht (1618 -1619), die de Dordtse Leerregels opstelde. De Leerregels, bestaande uit de Vijf artikelen tegen de Remonstranten, gaven tezamen met de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Heidelbergse Catechismus (tezamen genoemd de “drie formulieren van enigheid”) de theologische basis aan van de Kerk.

Onder Stadhouder Frederik Hendrik verwaterde de intolerantie en na de plotselinge dood van Stadhouder Willem II verdween het stadhouderschap en werden andersgezinden meer getolereerd. De Prinsgezinden, de Contraremonstranten met aanhang in de lagere standen, verloren hun invloed aan de tolerante Staatsgezinden die de besturen van de steden in handen hadden.

Maar in 1672, toen de Republiek bijna geheel overweldigd werd door alle buurlanden tegelijk, werd alles anders. De Staatsgezinden van de besturen van de provincies en de steden wilden al snel capituleren. De lagere standen in de steden kwamen in opstand waarna werd doorgevochten, Willem III stadhouder werd en het land op het nippertje gered. De Prinsgezinde richting van orthodoxe Calvinisten en het volk in de steden wisten van geen opgeven te land en de admiraal van de vloot, Michiel de Ruyter, kon ter zee de aanvallen van de Engelse en Franse vloten afslaan. (De schoonvader van Willem III, de latere koning James II, had al een leger voor invasie gereed staan, die dus niet doorging. Zestien jaar later, in 1688, leidde Willem III een geslaagde invasie in Engeland, verdreef zijn schoonvader, en werd koning van Engeland.)

Ook nu spelen de strikte Calvinisten nog een belangrijke, zij het minder gunstige, rol. In 1834 scheidde een groep, die zich de Gereformeerden noemden, zich af van de officiële Hervormde Kerk, en daarvan week een deel uit naar de Verenigde Staten, voornamelijk naar de staat Michigan. De nazaten hiervan zijn nog steeds vaak Calvinisten van het oude stempel. Dordt University in Sioux Center, Iowa, genoemd naar de Synode van Dordrecht en de bijbehorende leerstellingen is daar een voorbeeld van. In 2016 gaf presidentskandidaat Donald Trump daar één van zijn eerste speeches die daar zeer goed ontvangen werd. De

bevolking van deze groep behoort nog steeds tot zijn trouwste aanhang. De blinde partijdigheid die zo in Petrus Plancius tot uiting kwam leeft vier eeuwen later nog verder in de Nieuwe Wereld.

10. Epiloog

De begrippen van erfzonde en predestinatie lijken zo antiek. Toch komen ze ook nu nog naar voren. Het boek van Rutger Bregman, *De meeste mensen deugen*, gaat erover of de mens slecht is zodat hij steeds in bedwang moet worden gehouden, of dat het best meevalt, hetgeen vertaald kan worden als erfzonde of toch niet.

Dan is er het recente boek *Zeven vinkjes* van Joris Luyendijk waarin hij betoogt dat de belangrijkste posities in Nederland bekleed worden door mensen met een vaststaande achtergrond, en dat doet erg denken aan de predestinatie waar het gaat om gered te worden door de vaststaande goddelijke wil.

Verwijzingen

- Bregman, Rutger. 2019. *De meeste mensen deugen. Een nieuwe geschiedenis van de mens*. Amsterdam: de Correspondent.
- Israel, Jonathan. 1995. *The Dutch Republic: Its rise, greatness, and fall, 1477-1806*. Oxford: Clarendon Press.
- Keuning, Johannes. 1946. *Petrus Plancius, theoloog en geograaf*. Amsterdam: P.N. van Kampen & Zoon.
- Luyendijk, Joris. 2022. *De zeven vinkjes. Hoe mannen zoals ik de baas spelen*. Amsterdam: Uitgeverij Pluim.